

Резюме

Анализируется эволюция научного исследования проблем конкретизации в дореволюционной, советской и современной литературе. Дается определение понятия конкретизации, исследованы ее черты и природа.

Ключевые слова: конкретизация, толкование, правотворчество, правоприменения.

Summary

In this article, the evolution of scientific research of a specific problem in pre-revolutionary, soviet, and modern literature is being analyzed. It is also given a concept of concretization, its characteristics and nature.

Key words: concretization, interpretation, lawmaking, law enforcement.

Отримано 18.03.211

І. В. ГАЛИЦЬКИЙ

Ігор Володимирович Галицький, аспірант Національного університету «Одеська юридична академія»

**МІСЦЕ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПРАВОВОМУ МЕНТАЛІТЕТІ
ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Згідно з Конституцією України (ст. 1) Україна є незалежною, демократичною, суверенною, соціальною та правовою державою. Для подальшої її розбудови важливою передумовою є усвідомлення народом своєї національної ідентичності, на основі якої формується національна свідомість і самосвідомість, правосвідомість, національний дух, етнічна ментальність. Вивчення особливостей українського менталітету, його основних характеристик привертає до себе особливу увагу і потребує детальнішого дослідження, адже менталітет нації тієї чи іншої держави є чинником, який визначає подальший її розвиток і місце серед цивілізованих країн світу. Дослідження проблематики менталітету, який є важелем впливу на політичну, економічну, духовну, культурну, а також правову сфери життєдіяльності суспільства, завжди є актуальною.

Важливе місце серед видів менталітету відводять саме правовому менталітету, який є одним із фундаментальних у загальній теорії права. Правовий менталітет – це в першу чергу рівень правосвідомості, який відбивається у цілісній сукупності правових звичок, знань, уявлень, у способі правового сприйняття. Поняття «правовий менталітет» є необхідною передумовою для вивчення правової культури та правової свідомості. Правовий менталітет характеризується значною практичною спрямованістю, зокрема, досвід правового регулювання суспільних відносин орієнтує людей на те, що саме необхідно використовувати та розвивати з правового надбання попередніх поколінь, а від чого потрібно відмовитися. Менталітет закріплює стереотипні моделі поведінки, які є складовими компонентами громадського порядку. При цьому правовий менталітет не пов'язаний з державною ідеологією і не залежить від наукових концепцій та доктрин, правових течій з роз'яснення тих чи інших новацій у праві. Правовий менталітет – це відносно цілісна сукупність правових звичаїв, вірувань, думок, складова єдиної психокультурної традиції, явище світоглядного порядку, наслідок дії на правосвідомість колективно несвідомого, що має вияв у специфіці поведінки, локальних вчинках як результат формування світогляду від найдавніших форм протягом багатьох поколінь.

Український правовий менталітет є своєрідним та оригінальним. Аналіз наукової літератури свідчить, що проблема правового менталітету українців є предметом уваги досить широкого кола дослідників, таких, як В. Касьян, А. Топчій, В. Горський, І Кушніренко, Т. Андрущенко, А. Асмолов, А. Кондаков, І. Верхіль, Н. Чібісова, Ю. Тищенко, Г. Лозко, О. Киричук, М. Монастирська, Є. Онацький та ін. Аналіз праць зазначених учених свідчить, що до системоутворювальних ознак української ментальності відносять: анархічний індивідуалізм, що виявляється у різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного потягу до державності; інтровертованість вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності; кордоцентричність, що виявляється у чутливості, емпатії, любові до природи, у пісенному фольклорі, обрядовості; перевагу емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом¹.

Поширення процесів глобалізації та загострення суперечностей між владою та опозицією, окремими регіонами, конфесіями, етнічними групами, носіями різних мов і культур потребує пошуку шляхів забезпечення миру і стабільності в усіх сферах суспільного життя. Тому слушним є твердження, що вагомим чинником, що уможливило досягнення миру і стабільності в усіх сферах суспільного життя, є толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння)². Так, деякі автори розглядають толерантність як характерну рису правового менталітету українців. Серед ментальних рис українців історик та громадський діяч Микола Костомаров (1817–1885) називає «дух терпимості»: «Південноруси з незапам'ятних часів звикли чути у себе чужу мову:

не цуратися людей з іншими нахилами³. Таке розуміння підтверджується також працями багатьох вчених та джерелами права у різні історичні епохи життя українського народу. Так, генезис становлення ідеї толерантності українців розкривається у філософсько-правовій думці Київської Русі в «Поученні дітям» Володимира Мономаха, в «Слові про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, в «Руській Правді» Ярослава Мудрого, у збірнику законів «Статут» і «Закон руський» (X ст.), у «Статутах княгині Ольги», «Статуті Земляному» князя Володимира; у філософських поглядах Г. Сковороди, І. Франка; у філософії нової і новітньої доби – твори М. Міхновського «Самостійна Україна», М. Грушевського «На порозі нової України», В. Винниченка «Відродження нації», Д. Донцова «Націоналізм», «Дух нашої давнини»⁴.

Отже, метою цієї статті є аналіз розвитку ідеї толерантності як характерної риси правового менталітету українців на різних етапах історичного розвитку.

Так, своєрідним способом розуміння природної дійсності і людського життя у світогляді давніх слов'ян були міфи, вірування, звичаї та обряди. Світ уявлявся слов'янам-язичникам як єдиний живий Космос, що охоплював усю видиму природу. Дослідники зазначають, що світовідчуття давніх слов'ян формувалося на основі землеробства, яке не знало рабства та насильства людини над людиною. Навпаки, міфологічна свідомість землеробів базувалася на життєстверджувальних началах зародження ідеї толерантності⁵.

Найдавнішим джерелом права в Україні був звичай, який набув значення неписаної правової норми. З розвитком суспільства виокремився правовий регулятор як особливий механізм, що визначав поведінку людей. Такий інтерес визначається одним з основних чинників формування ідей толерантності на території України, яким є географічний, оскільки Київська Русь розташована на перетині торгівельних шляхів Балтійського і Чорноморського регіонів, а також Східної та Західної Європи, що виявилось у зіткненні різноманітних культур. Толерантність за часів Київської Русі виявлялася насамперед у торгівлі та релігії. Толерантне ставлення до церкви і релігії з боку влади за часів київського християнства характеризувалося тим, що на українських землях разом із православ'ям існували й інші релігії – католицизм, вірмено-григоріанська церква, іудаїзм, караїмська релігія⁶.

Не менш важливим є те, що на розвиток ідей толерантності також впливали політичні чинники, а саме суперництво за володіння та розширення територіального панування. Починаючи з правління князя Ярослава Мудрого, була усталена система престолонаслідування, що базувалася на кровних і територіальних принципах. Але ця система постійно порушувалася, тому проблема толерантності в основному стосувалася стосунків між членами князівської родини, що відображено в історичній пам'ятці того періоду «Повісті временних літ», в якій Ярослав Мудрий звертається до своїх синів перед смертю: «І якщо будете жити в любові між собою, і Бог буде з вами, і підгорне під вас ворогів ваших, і будете мирно жити. Та коли будете в ненависті жити, в сварках та міжусобицях, то й самі загинете, і землю батьків і дідів своїх погубите, яку здобули трудом великим. Але слухайте брат брата, живіть мирно»⁷.

Зразком християнської людяності та взірцем «добра та любові до ближнього» стало надбання Давньоруської держави «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Там ідею толерантності, миру та злагоди в першу чергу висвітлено в порадах, які й були викладені у вище зазначеній праці правителя: «У нікчемному сьому житті научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла господа ради; тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – благай, умертви гріх»⁸.

Доцільно зазначити, що ідею толерантності також висвітлено в одній з основоположних пам'яток української культури – «Руській Правді» Ярослава Мудрого, де закріплено засади судового устрою, який ґрунтується на демократичних принципах рівності і загальності. У державному керівництві домінував принцип дуалізму: князь-віче, який залишив за собою право переобирати князя на основі договору. Отже ідеї толерантності почали набирати певної форми і конкретного визначення та закріплення в правових історичних документах, що містили засади, на яких формувалася правова свідомість, правова культура та правовий менталітет українського народу.

Своє бачення розвитку української нації висловлював поляк-полеміст Христофор Філалет, який також акцентував увагу на тому, що хоча й кожна особа має право обирати свою віру, боротися за неї, бути рівноправною з іншими громадянами, незважаючи на релігійну приналежність, вона не має права нав'язуватися особі. У своїх працях він закликав до толерантного ставлення, до визнання рівності всіх громадян попри релігійне ставлення до нього⁹.

У період Відродження ідеї толерантності були пов'язані з відновленням прав та гідності людської особистості, її індивідуальності й незалежності від церкви. На території українських земель з'являються також представники, що приділяють значну увагу людині та її моральності, зокрема історик, гуманіст та філософ Станіслав Оріховський-Роксолан надавав перевагу такій політиці, де дотримуються права людини на життя та віросповідання.

Таке саме бачення та розуміння у своїх постулатах розкривав ще один відомий письменник-полеміст того часу Іван Вишенський, який наголошував на рівності всіх перед Богом та гріховності ставити себе вище за інших і про толерантність, терпимість перед людьми¹⁰.

Характеризуючи специфіку формування ідей толерантності й розвитку менталітету українського народу, необхідно приділити увагу такому явищу, як козацтво, основними принципами якого була формальна рівність прав усіх членів громади. Ця епоха позначилася «духом свободи», прагненням незалежності,

здатністю до державотворення, домінуванням колективного над індивідуальним та національною єдністю. Як результат цього правовим втіленням таких принципів стала Конституція Пилипа Орлика, яка передбачала встановлення національного суверенітету і визначення кордонів Української держави, забезпечення демократичних прав людини, визнання єдності й взаємодії трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової.

В українській політичній думці XIX – початку XX ст. ідеї толерантності та прав людини набули значного розвитку в творах видатного мислителя і громадського діяча Михайла Драгоманова, який у своїх працях виступав проти релігійної нетерпимості та закликав до демократичної розв'язки конфліктів та суперечок: «Міжконфесійні суперечки є дестабілізуючим чинником державотворчого процесу, тому якщо їх неможливо повністю ліквідувати, варто максимально зменшити їх негативний вплив у суспільстві»¹¹. Особливу увагу слід приділити такому чиннику, який було висвітлено у правовій концепції М. Драгоманова як безпосередній зв'язок ідеї толерантності з історичною спадщиною народу, його цінностями, традиціями, культурою та умовами життя. Саме в цьому контексті і звучить визначення М. Драгомановим сутності, сили значення нації (народу) як єдиного носія, хранителя і охоронця цієї спадщини та його заклик до збереження й розвитку означеної спільноти, про що свідчить пряма залежність правового менталітету українців від генезису розвитку ідеї толерантності. У своїх працях він повсякчас привертая увагу суспільства до політичної етики, сам слугуючи взірцем толерантної поведінки в громадському житті: «Політика вимагає чистих рук. Убивство будь-якої особи (вбивство, що суперечить одному з положень щодо прав людини і громадянина) ніколи не має бути завданням ані цілого «Вільного союзу», ані хоча б якого його відділу»¹². Головною ідеєю було засудження тих учасників визвольних рухів, які заради «найвищої мети» не гребували найбрутальнішими методами боротьби аж до вбивств політичних противників.

Помітним українським громадським діячем, юристом та соціологом був Богдан Кістяківський, який своїми концепціями заклав постулати толерантного суспільства: невідчужуваність основних прав людини, їх незалежність від держави, верховенство закону для всіх, «... гарантовано право на гідне людське існування, яке править для цілої низки правових домагань особи»¹³, до яких він відносив свободи совісті, слова, спілкування та віросповідання.

Також домінує толерантна думка у національно-державній концепції історика і політичного діяча Михайла Грушевського про право кожної людини проживати на певній території: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для тих, хто живе на Україні, а живучи, любить її. А люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе»¹⁴. М. Грушевський акцентує увагу на тому, що всі суперечки та конфлікти необхідно вирішувати мирно, полюбовно, досягати певного консенсусу та взаєморозуміння.

Своє бачення українського державотворення через ідею толерантності відстоював ще один великий вчений, правник С. Шелухін, який у своїх працях наголошував на тому, що держава повинна дбати про свободу всіх громадян незалежно від національності, без привілеїв одних і позбавлення прав інших¹⁵.

За часів радянського режиму відбулося активне пропагування класової боротьби, антагонізму, а тому дослідження феномену толерантності зникає і відроджується лише наприкінці 90-х рр. XX ст. у публікаціях деяких періодичних видань. До них можна віднести першу конференцію, яка відбулася в Харкові у 1996 р. під назвою: «Толерантність як культурна універсалія». У цей же час ідея толерантності до інших народів проголошується і в основному законі України – Конституції України: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції та культури, а також розвитку етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин». Згодом Верховною Радою України затверджено низку законів, в основі яких також закладено принцип толерантності: працевлаштування, доступ до соціальних послуг, місць громадського користування, навчання, отримання пільг. Яскравим прикладом втілення ідеї толерантності в історії українського суспільства було прийняття Декларації про державний суверенітет УРСР від 16 липня 1990 р. та Акта про державний суверенітет України від 24 серпня 1991 р. Також Україна ратифікувала певний перелік міжнародних документів, в основі яких закладено ідею боротьби проти нетерпимості та висвітлено феномен толерантності як засіб вирішення конфліктних ситуацій. До них відносяться: Конвенція про захист прав та основних свобод людини (1950), Європейська конвенція із запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує людську гідність, поводженню чи покаранню (1996), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1969), Конвенція ООН з питань статусу біженців (1967), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1995).

В українській політико-правовій думці ідеї толерантності, близькі за змістом до сучасного її трактування, отримали значний розвиток у працях Станіслава Оріховського-Роксолана, Богдана Кістяківського, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, В'ячеслава Липинського, Сергія Шелухіна та багатьох інших мислителів. Вони зверталися до проблем толерантності, трактування прав людини крізь призму толерантного до неї ставлення. Ідея толерантності не лише якісно збагатила українську ліберальну спадщину, а й визначила певні умови щодо гарантованості прав і свобод людини через вплив на державу та її інститути. У Київській Русі представники християнства, серед яких Іларіон, І. Вишенський, Христофор Філалет, К. Смолянич, Ф. Косий та інші, проповідували ідею толерантності, звертаючись до Біблії й наголошуючи на рівності всіх перед Богом. Компроміс католиків із протестантами став першим практичним досвідом толерантності в Європі.

Аналіз ідей українських мислителів дає змогу визначити зміст толерантності, який полягає в єдності людини з іншими людьми за умови збереження власної індивідуальності, за наявності рівноправ'я та взаємо-

поваги, визнання пріоритетності закону, гарантій прав і свобод людини та громадянина. Тобто, аналіз праць зазначених учених свідчить про безпосередній зв'язок ідей толерантності з правовим менталітетом українців, таким чином вказуючи на витоки формування українського світогляду, правової свідомості та правової культури.

Отже, толерантність на українських землях почала зароджуватися в економічній, релігійній та політичних сферах і була висвітлена в працях давньоруських князів та літописців. Процес подальшого розвитку ідей толерантності та його відображення в працях дослідників і вітчизняній політичній думці було зумовлено історичними процесами, які відбувалися на території українських земель. Історичні перетворення зробили проблему толерантності необхідною умовою врегулювання відносин, політичною необхідністю, що впливає на розвиток культури суспільства. Толерантність як тип індивідуального і суспільного ставлення до соціальних і культурних відмінностей, шанобливе ставлення до чужих думок, вірувань і форм поведінки можна розглядати як одну з фундаментальних ознак цивілізованості та рівня культури, про що свідчить як міжнародний, так і національний досвід.

¹ Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.

² Монастирська М. В. Ідея толерантності та її розвиток у історії політико-правової думки / М. В. Монастирська // Проблема правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 3. – С. 39–47.

³ Костомаров Н. И. Две русские народности (Письмо редактору) / Н. И. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33–80.

⁴ Попадинець Г. Національна ментальність як чинник розвитку української правової культури (від княжої доби до кінця 18 ст.) / Г. Попадинець // Вісник львівського університету. Філософські науки. – 2007. – № 10. – С. 222–233.

⁵ Бачинін В., Журавський В., Панов М. Філософія права. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 234–233.

⁶ Історія релігії в Україні: навчальний посібник / За ред. А. Колодного, П. Яроцького. – К.: Знання; КОО, 1999. – С. 147.

⁷ Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 54–55.

⁸ Літопис руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 98–99.

⁹ Українська література XIV–XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історичні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 238–239.

¹⁰ Вишенський І. Твори / І. Вишенський. – К.: Держлітвидав України, 1959. – 270 с.

¹¹ Драгоманов М. Віра і громадські справи / М. Драгоманов. – Львів: Друк і наклад партійної друкарні Українських соціалістів-революціонерів, 1915. – 254 с.

¹² Томенко М. Політичні погляди Михайла Драгоманова та Дмитра Донцова в контексті формування сучасної української державності / М. Томенко // Слово. – 1991. – № 21. – С. 25–27.

¹³ Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. – 704 с.

¹⁴ Вивід права України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров. – Львів: МП «Слово», 1991. – 128 с.

¹⁵ Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів: [Репринтне відтворення вид. 1936 р.] / С. Шелухін. – Прага-Дрогобич: Бескид, 1992. – 132 с.

Резюме

Проаналізовано процес формування правового менталітету українського народу, його генезис та становлення у різні історичні епохи життя українців. Автор зосереджує увагу на ідеях толерантності, які проявляються та знаходять правове відображення в пам'ятках права, культури, працях науковців, а також науковому осмисленні правового джерельного матеріалу. Наведено цитати та вислови видатних громадських діячів, які зробили вагомий внесок у розбудову української державності. У статті розкрито безпосередній взаємозв'язок та взаємозалежність правового менталітету українців з процесом становлення ідей толерантності, які є життєвою сутністю нашого народу.

Ключові слова: менталітет, правовий менталітет, толерантність, правосвідомість, верховенство, рівність, терпимість.

Резюме

Анализируется процесс формирования правового менталитета украинского народа, его генезис и становление в разные исторические эпохи жизни украинцев. Автор концентрирует внимание на идеях толерантности, которые проявляются и находят правовое отображение в памятках права, культуры, работах учёных, а также в научном осмыслении правового материала из первоисточников. Приводятся цитаты и выражения выдающихся общественных деятелей, которые внесли весомый вклад в развитие украинской государственности. В статье раскрывается непосредственная взаимосвязь и взаимозависимость правового менталитета украинцев с процессом становления идей толерантности, которые являются жизненной сущностью нашего народа.

Ключевые слова: менталитет, правовой менталитет, толерантность, правосознание, верховенство, равенство, терпимость.

Summary

This paper analyzes the process of forming Ukrainian peoples' legal mentality, its genesis and formation during different historical epochs. The author concentrates attention on tolerance ideas, which are shown in historical documents. These documents contain

laws, cultural norms, scientific work, and also a scientific judgement of a legal materials from the primary sources. Citations and expressions of outstanding public figures have brought powerful contributions to statehood development in Ukraine. In the article, a direct interrelation and interdependence of Ukrainian legal mentality were shown by the tolerance idea formation. Tolerance was a vital essence revealed by the people.

Key words: mentality, legal mentality, tolerance, sense of justice, leadership, equality, tolerance.

Отримано 14.04.2011

Ю. В. ГОЦУЛЯК

Юрій Вікторович Гоцуляк, аспірант Інституту політології та права Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, старший викладач Інституту права ім. князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом

МОРАЛЬ ТА ПРАВО У ПРИРОДНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ П. І. НОВГОРОДЦЕВА

Нині про Україну все ще говорять, як про пострадянську державу. Такий ярлик має не тільки історичні підстави, а й політичні, правові, ментальні. У Радянському Союзі панував позитивний підхід до права, що підкорював його державній владі. В Україні наслідки такого підходу наявні й сьогодні. Проблеми позитивного закону намагаються розв'язати за допомогою внутрішніх механізмів, які вже склалися. Разом з тим, на наш погляд, для якісних змін в українській правовій системі необхідний і якісно інший підхід до самої сутності права, до його витоків. Такий підхід ще століття тому відстоював видатний філософ-правознавець П. І. Новгородцев, який апелював до природно-правових ідей.

Серед сучасних українських та російських дослідників, які займалися науковою спадщиною та суспільно-політичною діяльністю П. І. Новгородцева можна назвати О. М. Литвинова, Ю. М. Оборотова, А. А. Козловського, С. І. Максимова, П. В. Алексеєва, Б. В. Смелянова, Ю. Я. Касяненко, В. А. Кудрявцева, В. П. Малахова, В. С. Нерсисянца, Л. Г. Удовики, В. І. Шамшуріна, Ю. С. Шемшученка, С. П. Рабіновича, Є. О. Фролову та ін. Усі ці дослідники, як правило, розкривали ті чи інші аспекти суспільно-політичної та наукової спадщини філософа або займалися тими чи іншими питаннями, які досліджував П. І. Новгородцев.

Метою статті є розкриття поглядів П. І. Новгородцева на взаємовідносини права і моралі.

У зв'язку із цим окреслено такі завдання:

– висвітлити ідеї Новгородцева стосовно спільних витоків моралі та права; показати актуальність такого підходу;

– проаналізувати погляди Новгородцева на автономну особистість, її значення для юридичної сфери.

– розкрити думки Новгородцева стосовно природного права – як права про «належне».

Перед тим, як зазначити особливості взаємозв'язку права і моралі, Новгородцев відзначав і їхню різницю, яка полягає в тому, що мораль – це сфера внутрішня, особистісна, а право має справу із зовнішніми відносинами в соціумі. Разом з тим філософ вважав це положення неповним. Він зазначав, що «... юридичні закони поряд з етичними мають апріорне походження... Вони ґрунтуються не на тому, що відбувається, а на тому, що повинно бути, згідно з вимогами розуму, хоча б дійсність не представляла для цього жодних прикладів»¹. Тобто, початково, право є чимось ідеальним, а ідеальне в свою чергу вказує на те, чому належить бути. Не можна говорити про виключно зовнішній характер права, зміст цього поняття цим не вичерпується. Безсумнівно, що право має зовнішнє вираження, але разом з тим воно знаходить своє джерело в свідомості людини. Новгородцев пише, що «... і моральний, і юридичний закони звертаються власне до внутрішньої суті людини, до її волі; причому, перший бере цю волю в усьому обсязі її моральних прагнень, а другий лише в її частковому прояві, у відомих зовнішніх діях»². Пошук настільки глибоких витоків права зумовлено відстоюванням останнього як окремого суспільного феномену, який має стояти над політикою. У юридичній науці склалася тенденція, що якщо право не є чимось наддержавним, то в такому разі воно цілковито є продуктом державної влади. І тоді правосвідомість перетворюється просто на певне ставлення до зовні нав'язаного порядку, а зовсім не як уявлення про належне, яке покоїться в нашому практичному розумі, і його критична роль по суті зводиться до простого «незадоволення». Філософ же дуже добре усвідомлює, що державна воля є дуже мінливою і часом набуває репресивного характеру. Право в такому разі просто санкціонує державну діяльність. Звідси утвердження моральних витоків права виправдано як теоретично, так і практично.

Новгородцев цілком справедливо відзначає, якщо моральні вимоги переходять і отримують свою санкцію в юридичній сфері, вони все одно залишаються моральними. Дійсно, ідеї справедливості, гуманності – це насамперед моральні ідеї. Якщо розглядати один і той самий принцип окремо в моральному вимірі, й ок-